

ТӨӨГҮВҮС БАЛАТТЫНМАС

ЙӨРЭЭП ЧОР МЕН

Биди кээримге-ле Урбун, Кашпалдың арттары үнденип хувискаалды салдарын аңкан, үжүк-бижикке өөрчөп, хурал-суглаа кылган турар чорам. Ам болуп оорамга үжүн чыл үзсү-дир ийин. Феодалдардың малын хавырган, алартарга үлөп берип турар чүве. Урбун, Кашпал өчкөрүлүшүлүп бар эвес. Бүгү-ле бүрүзү аксынга өй маалдык чүрүк. Колдуунда ак-мен-биле сүрүр.

Урбун, Хереме сумулары баштай чагыс суму турган. 1936 чылда аңгылаган, Урбун сумузу кызыл партизан чоран Тордук отуу Доуга Суяны-оол даргалды. Хереме сумузу Кара-Хөлден отуу Түлүш Дамба баштады. Бичан суму даргаларынын ат-алдары чон ортуузага терини белик турганын демдегеледик. Оон хузурап алган шийтирин артар-тар абан күөсүлүр жүрүдү. Нам үрүнүп даргаларын көрү-сүрүр-аа ажалдык чорудар, чонуп кылыгураан көндүрүр. 1938 чылда Чүрмет-Дажы, Хемчик-оол сугтары адып шийтен соон дарып нам хамык эргеч-чаргырып холга алган болбас ийкей! Бичан күрүсү эргилдиз болган деп улустун чуугалажып турары чөп. Устунде алааным Урбун, Хереме сумуларынын даргаларын ол үлө тууду алган, Минусинскийн кара-бажынаа хоругаган. Түлүш Дамба анык чок болду.

Таңды-Тыва Республикасынын Чааан Аянгагында азыраак (ала-мени адым улус дээр) Бун-Бадрыг ноя 1921 чылдык сөз айла тургускан. Ам дугайын бежен чыгарда Кызылга партия школагына

өөрөнип турган, диплом кам-галаан ажалыма бижээн мен. Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожуун, нары ол үлө чагыс кожуун турган. Харын-даа Өвүрүнү Дус-Даг сумузу баса ол ко-жуунга кирип турган.

1921 чылда кожуун дарга-зына бичка-билдигил кижиги херек апарган. Орта кижиги ты-лабос боорга, Элиг-Хем кыргыстарынын чагырмачына Ша-гаатынын отуу Соном-Байыр депшичтик. Ол депшичтыге бир барымдага үнденилти-тиненин чуугалаан. Чүге дээрге, Соном-Байыр Шагаан-Артыг аныктаган эжелек-чир кылат шеригерия чок кы-ларынга эм-ле иденкейлиг киришкен кижиги-дир. Кожууну тоң чыл улай даргалан чор-да феодал сен дээр Чалаана-же шөлүп чорудукан. Апаа-ла сөөк салган джигер чоран.

Соном-Байырын Кара Сири-нин деп кижиги солан. Айтыл-гы, аргага аажок ыяк төл бооп-тур. Ур-лаз болбайн, ажалан-дан халашкан. Ол үлө чонуп иници билги куула-ла турган болза, аргамак даргаларын бажын ээткендирек турган-дыр.

Кожуунуң үшкү даргазына Арга-Уулу чурттуг Түлүш Саңай деп кижини кожуунуң аратары бадалан алган. Би-жик-билдигил-да, арга-дуу-жугалай-ла кижиги чоран. Мал, чер ажалыга келерге, Удуртуп башкарынын арга-ларын башкырып биле билер. Аажок бажыт тургусту. Ону 1938 чылда коңур деп иштү-лөш, тууду хоругаган. «Кон-трибу» соонда Монгуш Сурун-оол деп кижини депшич-кен. Ол Оюн Таңчай, Сат Чурмет-Дажы, Адыг-Түлүш

Херэжжик деп адаттырып чо-раан аваларыны, убагалары-ны шууг чурт баштай берген болай. Оң бир көсүк чижэ: Хертек Амырбит кызы Анчы-ма олд-ду. Ону билбес кижиги Тывада ховар-ла боор. Төгү эртемнирин кандыдады Вла-димир Онурун авазы Сарыг убай Хереме сумуздан ТАР-ны Биче Хуралынын кежи-гүниге соңгутту.

Тывага чаш амдыралды кожуу-дөр дөөм, акы-думма ССР-биле байырлагыт хар-гылаарын бажылар дээр арат чон даяк кызып турган. Школарларын, эмнегелерин чары халас чыгып туулу тур-дулар. Чудук эккээр кижиги оозун сөөртүр, бизичи кижиги бажык-балгат тууду. Кызыл кожуунуң шагда кидизиниң начальниги Михаил Тү-лүшту алазы Доуна Түлүш Чаа-Хөлге ийи кайт коланып чуртууру. Ийи-Талдан Кыргыс Кудажы, Чаа-Хөлден Тү-лүш Сертип суглар фронтуга дууламчы бээр талазы-биле териндеп турдулар. ССР-ниң ил белик дээр орасиери-биле шаңдалып, ССР-ниң Дээди Советинин депутаттарына каш уааа соңгуттурун-да чорудулар. Улусу башка-лар Сат Дүжөк, Алексей Орус-оол, Алетфия Уйук, Сат Шулуу болган өскөлөр-да Улуг-Хем, Чаа-Хөл мичаар чурттап, чонуп ажы-тедүп өр-тө-билгит чедирлер.

1921 чылда Тыва бот-до-гунаан тускай күрүне апар-гала сымый харызаанын сал-байт келген. ССР-ү ботдунук талазыдан Тывага бүгү та-

лазыг дуузын калып, хары-даа Кызылга электри станция-зын болгаш эске-ла абан, булдуруге черлерин таласка кылып берип турган.

Тывалар биле орустарнын аразында найралын суг ак-лас деп болуур. «Тамыш» деп бот-боттарын алажип, вал-ораныга киржип, бот-ботта-рына дуулажып чорудулар. «Помощь» деп орус сөз сөөл-зүрели кээп, «омош» болуп, тываларнын апаа чуугазы апарган. ТАР үезинде орус-тар-да тывалар-да бажык-бал-гыт шоочаласы турган.

1921 болган оон соонлагы чылдарга денээрге, бистик Тывага таныттымас кыл-дыр салынар. Дагынык чурт-бар-биле беини хостуг хары-зажып турар апарган-дыр бис. Оон бир көсүк чижэ: Прези-дентивис Ш. Д. Ооржакты Моолга, Кылатка база элээр каш Европа чурттарыга чет-кени. «Тэс» компаниязынын яны-бүрү аргылар кылар фабриказынын ажалыкта кир-гени. Ам улаас аты тоннар даараар улуг фабриказын ажи-лалга киирери кижиниң сетки-лин чагаар-ла өөртүп келир-ди.

Тываныстың келер үези чырыктыкыг дээрин билеи орам мен. Дора дисе казымал байлааныс бисе четир бол-гаш артар. Черинес, арга-ары-мыс, арыг сугагү хемнер, хел-деривис эмжекок. Хостуг бол-гаш чоргаар тынар агаары-выс арыг-ла туруун, ажал-те-лум! Найралды хундулду, ажалыг-ла болуур болза, тү-ревес бис.

Түлүш БОЛДАШКИН. Чаа-Хөл кожуун.

Бичан таңгы-ла 1970 чыл-дык чыккалама кыжы чүве. Бир-ле дугайр не хузулөөтө киргенин ол. Бичан кызы-мыстың баштайгы чаңгылыг кышкызы бажыга чаңгыла-ган хун. Чырык черге не боор-чу чагай херек деп билди чорур мен. Урумуну чырык чер кырынга божуккан авазы — Екатерина Кыргыснова Норбу. Бичан Шагаан-Арыг хоорайга бичин чаптапчы, чараш эмчи Катянын ажал-дан эзелтеп ол турган. Па-лалаларга чыткан кадалар-да, ажал-да авалар эмчини чаптаар, апаа чоргарларын турган бис. Бичаның теле-фонга кым-бир кижиги-биле чуугалажы бергенде кол-дуунда моол дил кырынга чуугалажыр турган, ону таа-лды-биле джынаар турдуусу. Бөдүүн сеткилдиг, чымчак көрүшүгү, кижиниң мезуугү, чургаасы беини хостог, таала-нык өмчиге болгай. Артында илдиг боорга бергенде аарып чыткан кижиги беини ол эмчи шийчил кирип кээрге апаа апарган ышкаш сагындар.

Ол-ла бүгү дүүн чаа-ла болган ышкаш карамак чур-руттунуң келер-дир. Бир көргөниң, дынаанын кижиги чуртуу деп чүве бар болгай. Оон бээр таңгы-ла чөзөби алды чык болган. Екатерина Кыргыснованын биске хайыр-лаан баштайгы кызы база чөзөби алды харыг. Ол база анык аваз, бичини Самдарак дээр незиң Өр-Бүлениң кайт-ка байлаа — чагыс ажал-тедү-дөр-ле чөп. Буяныг эмчи бистик өб-бүлөгө бер кысты, бир оолду хайырлаан, Ортун оглуму артында эмчилер

хунүнде чырык черге бола-раткан мен. Бичан 1970 чыл-дын июнь айың 16-нын хуну турган. Ол хун эмчи-лериниң профессионал улуг байырлагы чүве. Божуп-чи-гэрим дика берге турган. Шыырак өмчлериң кара кызыл ажалыңды түнделди колдуг Екатерина Кыргыс-нова Норбуңуң ачымында ортуң оолду божаанын ол. Бичан оглуму калчаар божааным-ны-да билбес болдум. Чүгө бешки хонукта минниң бел-ген мен. Караам көрүп, би-лиң көрүмге, ак-ак халат-тыг өмчилер кылаштыгып турар, чынымда кыгай авам хулу-мурун алган турарын көрөш, па-ла кайтаан мен. Ол-ла (мехерет чок чыт-канымы) бүтүүн авам эмчиң үнүп кээримге, догеризин чуугалап берген. Ам ол ог-лум таңгы-ла чөзөби дөрт харыг.

Кижиги амдырал-чуртта-лың айы-биле каала-да чо-луру, амдыраар. Ачарыстың ажалыңны айы-биле па-кы-ыскалга кээп чурттаар апарган бис. Кайда-да бе-леткен каан, ааче кирер-беш-так чок дээрин кым-лаа би-лир, ол чүгө боттан кол хамаарыр.

Бир-ле катап хеймер оглу-вустун апаа хуралы боорум башкысы Валентина Марган-ооловна дынчтанган болган. Чөдө берим. Ала-не колдуу четкиден келген. Хурал-даа шөлдүк джынаарга танылат ойнай болгодо, уан кижиги ба-дыра-ла бээр чыгыс чоран. Екатерина Кыргыснованың Орлашкамын бисе мзон оглум Радомир ол-ла школарын 50 дугаар доокуучулары болга-ныга өөрүсө арам чок. Ол база улуг төөгү. Бу-нык чынында ажал-тедү-ла ду-жугуру-ле божун деп йөрөөп кайган.

Ирина БЮРБЮ.

УТТУНДУРБАС АЯН-ЧОРУК (Орук демдегелелинден)

Бичан июльдуң өгөзү чү-вө. Чынык кайгычык каап хушунга өртөнө. Дөс даанын кырынга шушкаа чүбүтүг төвөлөр ак-ак булдулар, чынар көк дөзрин дегем-нер-биле божуму коңуат, чынар-чыбас кынып алган салдан чораннар. Дүңе чыч-кас чыс дымкырап эркен. Кызылдың күдүмчүлөрүндө тарыл эстүрүн үшүртер шапкыт мөчүгү дамыла-лар апарылган турдулар. Дөс даанын адым талазы-да делем беликтел ажа халып келеш. Улуг-Хемге ул-дан кирген асралдыгынып орукту чөргө, дайлагар көк кемпеш-ле. Ол Тываны Саян адыр бистик карак четпес калак-дегем Төрөн чуртувустуң улуг төптери-биле харылаштырып турар судал дамырысы апарган өй улуг оруктарыстын би-рөөн-лө болгай.

хуш-га-дыстың дааргазында таңгы-ла 3 шакта «ТУ-124» деп реактивни пассажирлар самолетына оодурункан, Вол-гоградга ужудуштуусу. Мос-кыла—Волгоград аразы барык-ла бир муң километр. Апаа 1 шак шийтеди ужуң чөдө берген бис. Кемпеген соон-да Апааперово станцияга ке-лиривиске бистериң автобус-тар манап турган. Волгоград-тай арык эвосте «Ириоль-ны» совхозка чедирин ол-ди. Апаа барган совхозтун ажи-лы-биле таныжып, дык хейи ажитыг чүдүлериң ойнап алган бис. Совхоз кавказ ук-саалыг 45 муң хонуну естү-рүп, хол бүрүдүндө орту-нык-биле 5 кг аажыг дүктү кырып ал турар болду. Рос-сия Федерациясында дүс, өй бөдүрүр талазы-биле ол суратаг чөргөриңиң Сириоз, Бичангаш хон ажалымын Россия чөргөдиг 2-ги чөвү-дө хуралын совхозтун та-вазына организастааны та-варылаа чөвө.

МЕРГЕЖИЛИ-МЕХАНИК

Хой-ле мергежилдерин аразында киномеханигиниң ажалы база бир оонайг чөргө элөп турар. Кино чок турган болза, чурттага со-луң эвес болуп ийик. Бичаның келдү сөз чөргөсө оң ачы-дуузы дык үзүг деп болаар мен. Чүгө дык, үзүг-биче кинолардан өөрдилген ам-дыралга ажитыг чүдүлериң билги ап, дыштапталанып чөптүг организастап турар болгай. Чонуп киноларын көр-гүзүп турар кижиги кымыл дээрге, киномеханик болуур.

Сүт-Хөл кожуунда Алдан-Маадыр суурнуң киноме-ханигин турган, амы үлө хүдүгү дыштапталыда Маадыр-оол Сасыкыч Ондарын дугайында каш өсүтү бо-луп деп болай-дыр мен. Ол 30 аажыг чылдарын иштиге чачыс чер-чуртуларына бараан болуп, киноларын үрдүккү көрүзүп келген.

Оң кышамыкты доңуу мадарынын өсөтүп, мидалыг. Маадыр-оол Сасыкыч Ондар Ожум океанга шериг хероң өрттирип турган үезинде, Находка хоорайга 6 айнык киномеханиктер курсун дооуап алган. 1959 чылда шеригден халажып келген, баштай кожуун төвү Сүт-Хөлго, оң соонда Кызыл-Чыраага, Бора-Тайгага киномеханиктен ажалган.

1962 чылда ажал-жиге кызымак, топтуг-томааныг, биче сеткилдиг анык оолду

ӨӨРҮШКҮЗҮН ИЛЕРЕДИРЛЕР

Калыкшып баксыраарга кан, шөлөн аразында салбыра дугу-лаа кижиги кайы-лаа эмне-гелден дуузын дилээр апар. Хан бажымыкын хыналып эмчи уулдешкен чедикшиң ийи дооскаш, баштайгы чы-рларда Чөөл-Хемчик ко-жуунуң Чааана хоорайга кай-тып эмнегенин кезип эмнеэр салбырларга ажалдан турган. Оон соонда бөдүнчү тээрэн артып Алдан-Маадыр суурнуң учакот эмнегезинге ажал-дан, амы үлө Сүт-Хөлго өкө аарылар эмнеэр сал-бырда ажалдан турар.

Аша-тегерик чок, арга-жылга бергелеэн бо берге үлө Алдан-Маадырдан бөт-таннап ажалдан деп чөвө-көңүл берге херек. Бичанга-лаа Кызыл чөргө кызымак, шу-чугу-дугу-биле кыштан хаарып кээр чыккалама согулган, чы-тык кагылып кээр ишине-даа орукка машина «бала-ды» достууну, чамдыкта чага-да кылаштан чораш чедип кел-гис, бөдүнчү элээр үлө усе-лиң өрттирип, ында эмнедип чы-дар аарыг кижилерге эмчиниң бу-яныг амы-дузын чедирип, оонашкан ажалында ээ-ха-рыскалгалын көргүзүп, сест-ра кижиниң бүгү-ле кыла чогуур ажалларын негелде-ле чуртуур чоруду турар. Биче сеткилдиг, бөдүнчү бөдүнчү Клавдия Көңгөй-ооловна өөрүп четтиришкениң илер-дин хой-хей яны-бүрү сест-риниң доңуң мезү-шчынар чок, Аргалы-ла болза, чай-

ЫТТАР «ПАРЫГЫ»

Кызылдың нөвүрү адым-да, ажалың парыг асы деп адаттынып турган парк эл-лүк парыгы апарган. Ол чөк-канышпа, балышпарыны элээр калың үзүгү бөзө бичин хава ыттарын өл-дөр эрте чедир аңгылашкан, апаа салгылашкан. Ол ыт-тар апаа кара туразында мөн-нажы, ногап синеңиг дөвө-сө-көрдөрүңү каадын, дову-р-лө дооулуңу дооудуруң азелер-лөк элдер. Улуг ыттар апаа сел-лүк азыр, оондо, мидалдык бээр.

Көзүңүң үлөдөрө база ыт-тар. Аза пелери-биле азы-болду-биле апаа ойнап чо-раан бичин урулдар ол дур-нажы, ногап синеңиг көркан

ДАДЫВЫР ШИЛЧИДИЛГЕЗИ

Өөрдилге болгаш өртем ажалдыкчыларындык проф-фессиялың республика ком-плетинге профессионалдык ор-ганын апарыңгың ага саны-чыне шилчир проффессиял-дадырларын хемчөөли док-тадыр чурмуунуң дугайын-да таякдырлап бөзөрди деп-лөөн чагаалар нөп турар. Апаа хамаарштыр таяк-бары берип көрөй.

1995 чылда болуп эркен өөрдилге болгаш өртем ажалдыкчыларындык проф-фессиялың ийги сөздөй адырды проффессиял Уставын бадылаан. Ол Устав сугаар проффессиялдык үстү-гү органынчыне шилчир дадырларын хемчөөли өө-рдилге болгаш өртем ажал-дыкчыларындык проффессия-лык комитети доктадыр ужураду. Проффессиял эге организасталыга Устав аны-дыг эргени бербиң турар. Бир эвес калың-бир проф-фессиял эге организастаы азы кожомо үстүгү проф-фессиял органынчыне шилчир дадырларын хемчөөли болууру туразы-биле док-та-дыр азы кызылар, дадыр-ларын апаа чогуур үезинде шилчиптеи баар болза, оларын талазында проф-фессиял Уставын каржы-зы-биле үрөөн деп санаар апаар. Бир-төө, олар үстүгү проф-фессиял органынчыне сак-чөө талазы-биле дөткөйөй. Уста-вы бо айтырг талазы-биле хажыдып турар болган.

Биче-оол ДОМЮДН. 1963 ч.

Төгүлүгү, солун аян-чоруу-вусту ачымында ламгачык-тыг содуң чүдүлериң кара-выс-биче көрүнү дык хон чаа чүдүлериң шийтедиз адла-нывыска өөрүсө аргавыс чок. Эңи чүрөңа чүгө кай-ган магаалар эвес, харын ону кызып, амдыралга бот-тангырып шидеар шынар кир-илде бир дээрине бажыма-дыс буурун, утуулурус сактыштынар-биле төрөнө Тыва-выска чачып келген бис.

Бораш ОНДАР. Сүт-Хөл кожуун.

Көзүңүң үлөдөрө база ыт-тар. Аза пелери-биле азы-болду-биле апаа ойнап чо-раан бичин урулдар ол дур-нажы, ногап синеңиг дөвө-сө-көрдөрүңү каадын, дову-р-лө дооулуңу дооудуруң азелер-лөк элдер. Улуг ыттар апаа сел-лүк азыр, оондо, мидалдык бээр.

Көзүңүң үлөдөрө база ыт-тар. Аза пелери-биле азы-болду-биле апаа ойнап чо-раан бичин урулдар ол дур-нажы, ногап синеңиг дөвө-сө-көрдөрүңү каадын, дову-р-лө дооулуңу дооудуруң азелер-лөк элдер. Улуг ыттар апаа сел-лүк азыр, оондо, мидалдык бээр.

Көзүңүң үлөдөрө база ыт-тар. Аза пелери-биле азы-болду-биле апаа ойнап чо-раан бичин урулдар ол дур-нажы, ногап синеңиг дөвө-сө-көрдөрүңү каадын, дову-р-лө дооулуңу дооудуруң азелер-лөк элдер. Улуг ыттар апаа сел-лүк азыр, оондо, мидалдык бээр.

Көзүңүң үлөдөрө база ыт-тар. Аза пелери-биле азы-болду-биле апаа ойнап чо-раан бичин урулдар ол дур-нажы, ногап синеңиг дөвө-сө-көрдөрүңү каадын, дову-р-лө дооулуңу дооудуруң азелер-лөк элдер. Улуг ыттар апаа сел-лүк азыр, оондо, мидалдык бээр.

Көзүңүң үлөдөрө база ыт-тар. Аза пелери-биле азы-болду-биле апаа ойнап чо-раан бичин урулдар ол дур-нажы, ногап синеңиг дөвө-сө-көрдөрүңү каадын, дову-р-лө дооулуңу дооудуруң азелер-лөк элдер. Улуг ыттар апаа сел-лүк азыр, оондо, мидалдык бээр.

Көзүңүң үлөдөрө база ыт-тар. Аза пелери-биле азы-болду-биле апаа ойнап чо-раан бичин урулдар ол дур-нажы, ногап синеңиг дөвө-сө-көрдөрүңү каадын, дову-р-лө дооулуңу дооудуруң азелер-лөк элдер. Улуг ыттар апаа сел-лүк азыр, оондо, мидалдык бээр.

Көзүңүң үлөдөрө база ыт-тар. Аза пелери-биле азы-болду-биле апаа ойнап чо-раан бичин урулдар ол дур-нажы, ногап синеңиг дөвө-сө-көрдөрүңү каадын, дову-р-лө дооулуңу дооудуруң азелер-лөк элдер. Улуг ыттар апаа сел-лүк азыр, оондо, мидалдык бээр.

Көзүңүң үлөдөрө база ыт-тар. Аза пелери-биле азы-болду-биле апаа ойнап чо-раан бичин урулдар ол дур-нажы, ногап синеңиг дөвө-сө-көрдөрүңү каадын, дову-р-лө дооулуңу дооудуруң азелер-лөк элдер. Улуг ыттар апаа сел-лүк азыр, оондо, мидалдык бээр.

